

Perecz László

HÁTTÉR ELŐTT

A „HIVATALOS” MAGYAR FILOZÓFIA ÉS A SZÁZADELŐ LUKÁCS-KÖRE

„[Zalai] a mi emberünk: antipszichológus, antipozitivista, metafizikus stb. Okos és művelt ember, kívüláll minden magyar csoporton”

(Lukács György levele Fülep Lajosnak, 1910. november 9. In: Lukács 1981: 268.)

„Szombatonként (illetve újabban vasárnap délután) »férfiszúr« van nálam, mely úgy indult, hogy talán egy akadémijává nőhet a »szellemnek« és etikának. Csak »komoly« és metafizikus hajlandóságú emberek hívatnak meg.”

(Balázs Béla naplójegyzete, 1915. december 23. In: Karádi és Vezér 1980: 71–72.)

„Azt mondhatnám talán, hogy egy bizonyos normativizmus jellemzi etikai és esztétikai meggyőződéseinket – de nem az akadémikusság szabálykövetelése –, világnézetünkben pedig egy metafizikára törekvő idealizmus.”

(Mannheim Károly a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája második szemeszterének programelőadásán, 1917 őszén. In: Karádi és Vezér 1980: 186.)

A következő esszé afféle „háttértanulmánynak” nevezhető. A magyar filozófia 20. század eleji helyzetének – intézményrendszerének, meghatározó irányzatainak, legfontosabb teljesítményeinek – vázlatát nyújtja: azt a filozófiai közeget villantja föl tehát, amely a század elő Lukács-körének hazai hátterét képezi.

Gondolatmenete négy rövid egységre tagolódik. Előbb, bevezetesként, fölvezet a magyar filozófiai intézményrendszer kialakulásának szakaszait; azután utalásszerűen számba veszi a hivatalos intézményrendszer századfordulós helyzetét; majd megkísérli összefoglalóan meghatározni a Lukács-kör viszonyát ehhez a hivatalos filozófiai tudományossághoz; végül, kitekintésként, pár vonással körvonalazza a hivatalos filozófia 1919–1920 utáni változásait.

APÁCZAITÓL ALEXANDERIG

A magyar filozófiai tudományosság intézményrendszere fokozatosan, három szakaszban épül ki: a XVII. század közepén, a XVIII. század végén és a XIX. század első felében, illetve a XIX. és a XX. század fordulóján (Hanak 1990; Mészáros 2000; Percz 1998, 2004). Az első szakasz egy filozófiai műhöz, a második szakasz két filozófiai vitasorozathoz, a harmadik szakasz végül egy filozófiai könyvsorozathoz köthető. A filozófiai mű Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediája*, a két filozófiai vitasorozat az úgynevezett Kant- és Hegel-vita, a filozófiai könyvsorozat pedig az Alexander Bernát és Bánóczi József szerkesztette *Filozófiai Írók Tára*.

A XVII. század közepén Apáczai Csere János teszi közzé az első magyar nyelvű filozófiai munkát. Az 1655-ben Utrechtben megjelent *Magyar Encyclopaedia* voltaképp tankönyv: iskolai használatra foglalja össze kora tudományosságát. Kiemelkedő művelődés- és filozófiatörténeti jelentőségét nyelve adja: az, hogy magyar nyelven először tolmácsolja a korszak eszméit, kifejtve a descartes-i ismeretelmélet lényegét. A vállalkozás azonban lényegében sikertelen marad: tudományos nyelvünk nem a kísérlet nyomán fejlődik majd tovább, a könyvet jó egy évszázadig nem követi újabb magyar nyelvű filozófiai munka.

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének filozófiai megújulása a kortársi német idealizmus recepciójához kapcsolódik, amely több mint fél évszázadon keresztül két vita, a Kant- és a Hegel-vita keretében zajlik. A korábbi Kant-vita még elsősorban felekezeti összeütközés, a későbbi Hegel-vita meghatározója viszont már a romantika korának nemzeti ébredési mozgalma. Mindkét vita jellemzője az autonóm filozófiai közeg hiánya: a filozófiai gondolatok recepciójának a korszakban még nincs önálló szférája, a befogadás így más dimenziók – elsősorban a politika és az erkölcs – által meghatározott. A viták jelentősége mindazonáltal éppen a hazai filozófia intézményesítésében áll: nyo-

mukban a filozófia először tematizálódik önállóan a kultúra egészén belül, illetve tovább szilárdul a magyar filozófiai terminológia.

A XIX. század vége és a XIX–XX. század fordulója hozza el azután a hazai filozófia polgári intézményrendszerének teljes kiépülését. A folyamat nyomán a szellemi élet egészén belül önálló helyet nyer a filozófiai élet, megszilárdul a filozófia infrastruktúrája, modernizálódik a filozófiai műnyelv. A folyamatban kiemelkedő szerepet játszik a századforduló jelentős, később külön is említendő alakja, Alexander Bernát, aki nagy hatású tanári és meghatározó szerkesztői tevékenységével, kiterjedt publicisztikai és gazdag fordítói munkásságával egyaránt a filozófiai élet jelentős szervezője. A filozófiai tudományosság hazai terjesztésében alapvető szerepe van Bánóczi Józseffel együtt szerkesztett akadémiai kiadványsorozatának, a hasonlóképp részletesebben említendő *Filozófiai Írók Tárá*nak.

EGYETEMEK, AKADÉMIA, FILOZÓFIAI TÁRSASÁG

A korszak hivatalos filozófiája intézményesen három pilléren nyugszik: az egyetemi tanszékek rendszerén, az akadémiai tudományosságon illetve a társasági életen (Hell et al. 2000: 13–34).

Az egyetemi tanszékek rendszere a filozófiaművelés és -oktatás hagyományos közegének számít. A legjelentősebb – a XIX. század utolsó harmadáig egyetlen – egyetem, a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem, ismeretesen, az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem XVIII. század végén Budára, majd Pestre költözött utóda. Ennek eredetileg egyetlen filozófia tanszékéhez a századfordulóra két másik tanszék is társul: 1882-től az úgynevezett „második” filozófia tanszék, 1895-től pedig a filozófiatörténet tanszék. A budapesti egyetemen még a múlt század nyolcvanas éveiben kezdődnek meg azok a reformok, amelyek kialakítják az oktatásnak a két háború közti korszakon is átívelő rendszerét. A reformok nyomán egyrészt modernizálódik az oktatás, másrészt nagyobb súlyt nyer a tárgy: az előadásokat követő hagyományos „conversatoriumok” előbb szövegolvasásokká, majd mai értelemben vett szemináriumokká válnak, a filozófia pedig kötelező tárggyá és államvizsgatárggyá lép elő. A budapesti egyetem mellé három vidéki egyetem társul: előbb, 1872-ben a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem, utóbb, 1912-ben a debreceni Tisza István Tudományegyetem és a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem. A budapesti filozófia tanszékeket két körülmény is elkülöníti a vidéki filozófia tanszékektől: egyrészt a színvonalkülönbség, másrészt a felekezeti jelleg. A budapesti tanszékek, egyrészt, kétségkívül magasabb színvonalon állnak, mint a vidékiek. Noha a vidéki tanszékek is eredményesen próbálkoznak a filozófiaoktatás meghonosításával, s számos kezdeményezéssel – például folyóirat-alapítással – próbálkoznak, mind személyi állományukat,

mind oktatásuk színvonalát, mind tekintélyüket tekintve mégis egyértelműen elmaradnak a budapesti tanszékektől. Íratlan, ámde szigorúan kötelező erejű hagyomány szerint, másfelől, a budapesti tanszékeket katolikus, a vidéki tanszékeket protestáns professzorok töltik be. A szokásjogként működő elvárás egyértelműen meghatározza a korszak filozófiai életét és kijelöli a szereplők karrierlehetőségeit.

Az akadémiai tudományosság a tudományok és az irodalom nemzeti nyelven történő művelésének elősegítése érdekében 1825-ben alapított Magyar Tudós Társaság – hamarosan elnyert elnevezése szerint a Magyar Tudományos Akadémia – keretében zajlik. Az alapítók, a romantika nemzeti ébredési mozgalomának képviselői tökéletesen tisztában vannak a bölcsélet nemzeti kultúra szervező szerepével, az intézmény létrehozása során kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak tehát a filozófiai tudományoknak: a megszerzett hat tudományos osztály sorában a filozófiai osztály ennek megfelelően a második, mindjárt a nyelvtudományi osztály után következik (Pach 1975). Az intézmény történetének első évtizedeitől számos formában segíti a hazai filozófiai tudományosság kibontakozását. Rendezvényei és kiadványai jelentős szerepet játszanak a filozófiatudomány meghonosításában – rendezvényei sorában gyakoriak a bölcséleti viták, kiadványaiban gyakran szerepelnek bölcséleti írások –; a pályakérdéseire érkező válaszok vetnek először számot átfogóan a magyar filozófia múltjával és jelenével; a keretében – az egyes tudományterületek terminológiájának összegyűjtésére és egységesítésére irányuló fölhívás nyomán – születik meg az egyik legelső magyar nyelvű bölcséleti szótár (Kornis 1944). Az Akadémia működésének eredményeként a korábbi, kizárólag a hagyományos iskolai filozófiára épülő filozófiai élet pluralizálódik: az egyetemi és a felsőbb iskolai filozófia mellett intézményesül az akadémiai tudományosság is.

Az Akadémián művelt filozófia – az egyetemi filozófiához hasonlóan – a XIX. század utolsó harmadától kezd modernizálódni. A németországi egyetemekről visszatérő és munkásságát megkezdő új filozófusnemzedék tagjai immár nem csupán a pozitívizmust hozzák magukkal: a korszak megerősödő történeti szemléletét és kibontakozó neokantiánus irányzatának befolyását is. A filozófia legitimációkényszerének fokozatos enyhülésével, majd megszűnésével újabb lendületet vehet az intézményteremtés. A folyamatban Alexander Bernát játszik kiemelkedő szerepet nagy hatású tanári és meghatározó szerkesztői tevékenységével, kiterjedt publicisztikai és gazdag fordítói munkásságával egyaránt (Gábor 1986). Kant-életrajzát, az első modern magyar filozófiatörténeti monográfiát az Akadémia adja ki (1881), a XIX. század pesszimizmusáról szóló tanulmánya az Akadémia Gorove-díját nyeri el (1884), akadémiai székfoglalóját a „nemzeti szellem” filozófiabeli szerepének szenteli (1893). A még mindig kevésbé megállapodott filozófiai műnyelv egységesítésében és a működő filozófiai élet megteremtésében azonban valószínűleg előbb említett akadémiai kiadványsorozata, *Filozófiai Írók Tára* játssza a legdöntőbb szerepet. A négy

évtizeden keresztülívelő, 1881-ben induló és 1919-ben megszűnő vállalkozás összesen huszonkilenc kötettel jelentkezik: Platóntól Arisztotelészen, Brunón, Descartes-on, Pascalon, Spinozán, Hume-on, Diderot-n és Kanton keresztül Schopenhauerig a filozófiatörténet megannyi klasszikusát bocsátva közre modern fordításban. A sorozat rendkívüli sikert arat, nem egy kötetéből új kiadást kell készíteni. Hogy a századfordulón létrejön a filozófia iránt érdeklődő olvasóközönség, hogy megszületik az alkotók és befogadók viszonyrendszerére épülő filozófiai élet: bizonyosan ennek a vállalkozásnak köszönhető leginkább.

A hagyományos egyetemi-iskolai és reformkorban létrejövő akadémiai filozófiához a századfordulón csatlakozik a társasági filozófia. Több évtizedes előzményeket követően és hosszas sajtóvita nyomán a Magyar Filozófiai Társaság 1901-ben alakul meg. A kezdeményezők – javarészt a filozófiával foglalkozók másodvonalához tartozó, némi publikációs tevékenységet már maguk mögött tudó középiskolai tanárok – a hivatalos intézményrendszert szűknek és elidegenedettnak érzik: egyértelműen kritikai szándékkal lépnek föl tehát. A társaságalapítás után meginduló folyamat lényege, hogy az intézményes *status quo* megtörésének szándékával létrejött társaság maga is fokozatosan az intézményes *status quo* részévé válik. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a korszak filozófiai elitjének meghatározó alakjai előbb be sem lépnek a Társaságba – vagy ha belépnek is, annak munkájában nem vállalnak érdemi szerepet –, végül azonban, másfél évtized múlva, a már többször emlegetett Alexander Bernát 1914-es elnökké választása után maguk is aktív közreműködők lesznek. Noha az előkészítő vitában még a társasági filozófia pozitivista jellegének javaslata is megfogalmazódik, a megalakuló Társaság alapszabálya már nem nevez meg követendő filozófiai irányt: általában a filozófiai tudományok műveléséről és terjesztéséről, a filozófiai felfogásnak a tudományok más köreiben való meghonosításáról, illetve a közélet vitakérdéseinek elvi megtárgyalásáról beszél. A szerveződés legfontosabb munkaformája, illetve tevékenysége a nyilvános felolvasások és viták rendszere, az ismeretterjesztő előadásorozatok szervezése, illetve a folyóirat- és könyvkiadás lesz.

Ami a korszak meghatározó filozófiai irányát illeti, a hivatalos intézményrendszerben a századfordulón a pozitívizmus hegemoniája érvényesül, ami csupán az új évszázad első évtizedében kezd oldódni. A pozitívizmus Európában, ismeretesen, ekkor már jócskán túl van a fénykorán: mintegy fél évszázados hegemoniáját az 1870-es évektől elveszíti, a filozófiai közgondolkodásban fokozatosan részben a neokantianizmus, részben a különböző életfilozófiák veszik át a helyét. Nálunk viszont éppen ekkor, az 1890-es években indul recepciójának harmadik hulláma: a polgári törekvések szociologikus argumentációjának és analitikus módszer-elvének eszmei alapjaként szolgál. A századforduló közgondolkodást leginkább befolyásoló filozófiája tehát a metafizika-ellenes–szcientista, az egységes tudomány eszményét valló – a természettudományt megismerési mintának tekintő –, magabiztosan haladáshívó pozitivista filozófia lesz.

A pozitivizmus hegemoniája csak az új évszázadban kezd meggyöngyülni: a századfordulótól egyszerre jelenik meg az antipozitívista „új idealizmus” különféle áramlatainak hatása. Megélnkül a Nietzsche-, megindul a Bergson-recepció, elterjednek a neokantiánus és az életfilozófiai irányok különböző változatai, befogadóra talál a bolzanói logika, a meinongi tárgymélet és a husserli fenomenológia. Az átalakulást jól példázza a századforduló legjelentősebb iskolafilozófusának és a két háború közötti korszak legpozicionáltabb hivatalos filozófusának a fejlődésútja. Az előbbi, Böhm Károly a kontinentális filozófia századfordulós átalakulását követi: a kantianizmus és a pozitivizmus összeegyeztetésével kísérletező, pozitívista-antimetafizikai szisztémától a badeni neokantiánusok törekvéseivel rokon értékfilozófiát kidolgozó, új idealista-metafizikai konstrukcióhoz érkezik meg (Ungvári Zrínyi 2002). Az utóbbi, Pauler Ákos pozitivistaként indul, majd a neokantianizmuson keresztül a tiszta logika platonizmusához jut el, hogy végül az abszolútum vallásos fölfogásához érkezzék meg (Somos 1999).

„ELLENKULTÚRA” ÉS „ÚJIDEALIZMUS”

A magyar filozófia vázolt helyzete érthetővé teszi, hogy a pályakezdő Lukács György miért áll tudatosan kívül az egész hivatalos intézményrendszeren, és miért nem kapcsolódik egyetlen intézményes törekvéshez sem. A korabeli magyar filozófia – intézményesítésének vázolt sikerei ellenére is – a nagy nyugati filozófiákhoz (elsősorban a közvetlen mintaként szolgáló német filozófiához) képest elmaradottnak, meghatározó pozitívista iránya a nyugati tendenciákhoz képest megkésettnek nevezhető. Lukácsnak sem filozófiafelfogása, sem szerepelképzelései, sem szellemi törekvései nem illenek bele a korszak hivatalos magyar filozófiai intézményrendszerének keretei közé: hangsúlyozottan distanciát tartanak annak elmaradottságától és megkésetttségétől. Lukács a pályáját, ismeretesen – megsemmisítésre ítélt szépirodalmi kísérletek után –, impresszionista modorú színikritikákkal kezdi meg, egyetemi tanulmányait nem a bölcsészkaron, hanem a jogi karon folytatja, filozófia-fölfogása egész premarxista korszakában ingadozik a szisztematikus-tudományos beállítottság és az esszéisztikus-irodalmias orientáció között (Congdon 1983; Kadarkay 1991: 28–85).

Legjelentősebb kezdeményezései – előbb *A Szellem* című folyóirat, utóbb a Vasárnapi Kör létrehozása – kettős értelmezési keretben helyezhetők el. Intézményesen, egyrészt, egyfajta „ellenkulturális” orientációt képviselnek: a hivatalos filozófiai intézményrendszer radikális bírálata épülnek. Irányzatilag, másrészt, hangsúlyozott antipozitívista-„újidealista” beállítódást testesítenek meg: a kortársi hivatalos filozófiatudomány pozitivizmusának éles kritikáján alapulnak.

Ami az „ellenkulturális” orientációt illeti, bevezetésképp említsük meg: a törekvés nem csupán a Lukács-kört jellemzi, hanem a századelő magyar kultúrájának széles köreit karakterizálja. Így, önmagát a kiüresedettnek és elidegenedettnek érzett hivatalos kulturális intézményrendszerrel szemben megfogalmazva indul meg számos irodalmi, tudományos és bölcséleti kezdeményezés (Gluck 1985). Az irodalom területén a törekvés legjelentősebb megnyilvánulása az új, ellenzéki irodalmi folyóirat, a *Nyugat*. A tudományok sorában több, újonnan jelentkező tudományág is ide tartozik: a frissen intézményesülő, radikális-szociálliberális irányú szociológia – ennek legjelentősebb intézménye a Társadalomtudományi Társaság, legfontosabb orgánuma pedig a *Huszadik Század* –, valamint a gyorsan modernizálódó pszichológia, élén a pszichoanalízis irányzatával. A filozófia területén is többen lépnek föl hasonló törekvésekkel: részben a Lukács tágabb köréhez tartozó, részben az azon kívül álló szerzők. A világháborús hadifogságban fiatalon meghalt, rendkívül eredeti gondolkodású metafizikus, a Lukács által még életében „az egyetlen eredeti magyar gondolkodónak” nevezett Zalai Béla először a fenomenológia felé fordul, majd holista tárgymélet kidolgozásával kísérletezik, hogy végül befejezetlenül maradt általános rendszerelméleti vizsgálódásokba fogjon. A szintén egészen fiatalon elhunyt, zseniális töredékeket hátrahagyó esztéta, a néhány éven át Lukács legbensőbb barátjának számító Popper Leó a szellemtudomány formafogalmát igyekszik körüljárni. A később, emigrációjában nemzetközi hírnévre szert tevő gondolkodók közül innen, a századelő ellenkultúrájából indul például a metafizikus kultúraelméletet kidolgozó Mannheim Károly, a platonikus művészetelméletet körvonalazó Szilasi Vilmos, a természettudományos tanulmányai mellett radikális esszéekkel jelentkező Polányi Mihály, a közvetlen baloldali politikai szerepvállalása részeként társadalmi-gazdasági elemzéseket közlétező Polányi Károly vagy a szociológiai tárgyú tanulmányok és pszichoanalitikus esszék szerzőjeként föllépő Kolnai Aurél.

Lukács korábbi vállalkozása, *A Szellem* megindítása nyilvánvalóan azzal függ össze, hogy Lukács nem talál törekvései számára megfelelő megnyilvánulási fórumot. A hivatalos filozófiatudomány két meghatározó közlönye a korszakban az Akadémia filozófiai és államtudományi folyóirata, az *Athenaeum*, illetve a Filozófiai Társaság periodikája, *A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*. Lukács az előbbit valószínűleg a lapos pozitívizmus orgánumának, az utóbbit a bölcséleti elmaradottság szomorú megnyilvánulásának tekinti: egyikben sem publikál. Végül, évekkel később, 1918-ban mégis jelenik meg írása az új – a Társaság folyóiratává alakított, és már Alexander által szerkesztett, jelentősen színvonalasabbá váló – *Athenaeumban*: a korábban a *Logosban* közölt dolgozat – egyébként gyöngye – magyar fordítása, a *Heidelbergi esztétika* fejezete, „Az alany és a tárgy viszonya az esztétikában”. A korszak ellenkultúrájának folyóirataival sokkal közelebbi kapcsolatot tart, egymástól különböző okokból azonban egyik sem válik sajtóképpeni orgánumává. A két meghatározó folyóirat ebben a körben az ellenzéki szociológusok említett nagy hatású közlönye,

a *Huszedik Század*, illetve az új irodalmárok szintén említett kiemelkedő lapja, a *Nyugat*. Lukács mindkét orgánumnak rendszeres szerzője, ott is, itt is több esszéje lát napvilágot. Összességében azonban egyik sem számít sajátképpeni „szellemi otthonának”: a *Huszedik Századot* a pozitivista beállítottság, a liberális evolucionizmus – általában: az optimista világnézet – teszi idegenné a számára, a *Nyugatban* az impresszionisztikus szubjektívizmust és az értékrelativizmust találja ellenszenvesnek (Vezér 1980: 16–23). Egyetlen orgánus akad csupán, a *Renaissance*, amelyet 1910-ben rövid időre szellemi irányítása alá tud vonni – ennek kritikai és szépirodalmi rovatát közeli barátja, Balázs Béla veszi át –, néhány hónap múltán azonban ezzel is megszakad a kapcsolata (Fekete és Karádi 1981: 20–22).

Ilyen előzmények után lép a nyilvánosság elé 1911-ben egyetlen sajátjának tekinthető folyóirata, *A Szellem*. A szerkesztőtársával, Fülep Lajossal együtt szerkesztett orgánus a kortárs német bölcséleti szemlélet, a *Logos*t tekinti mintájának. A hivatalos egyetemi-akadémiai tudományosságtól hangsúlyozottan független orgánusnak a szerkesztők kettős feladatot szánnak: a hazai filozófiai kultúra terjesztésének, illetve az antipositivista-metafizikai új-idealizmus térhódításának elősegítését. A két feladat felfogásuk szerint nem különül el, hanem szorosan összekapcsolódik egymással: a gazdag és élénk filozófiai kultúra hiányért ugyanis az antimetafizikus pozitívizmust tekintik felelősnek, a hiány megszüntetését ezért éppen az újmetafizikától várják.

A filozófiai kultúraterjesztés és az újmetafizikai-újidealista program együttes törekvését világosan mutatják a lap fordításközleményei. A filozófiatörténetből Szilasi Vilmos Plotinost, Balázs Béla Eckhart mestert, Mannheim Károly Hegelt fordítja. A kortársi filozófia reprezentánsai között Bergson mestere, Boutroux élesen antinaturalista előadásszöveggel, Chesterton az igazságot a katolikus dogmákkal azonosító fideista könyvrészlettel, Ziegler az antimetafizikus-empirikus pszichológiai Kant-interpretációt vitató monográfiafejezettel szerepel. A lapszámok meghatározó közleményeit a két szerkesztő és Zalai Béla adják. Fülep a crocei esztétikával vitatkozó tanulmányában a művészet funkcióit az emlékezés funkcióiból vezeti le, hangsúlyozottan szembeállítva a természet világát a kultúrformák világával. Lukács egyrészt híressé lett esszéjét, a kultúrviság egzisztenciális értelmezését nyújtó „A tragédia metafizikájá”-t, másrészt irodalmi dialógusát, az élet és mű közötti konfliktust végiggondoló „A lelki szegénységről”-t közli a lapban. Zalai metafizikai értekezéssel, a filozófia rendszerszerű megalapozását megkísérlő „A filozófiai rendszerezés problémájá”-val szerepel.

A Szellem azonban igen rövid életűnek bizonyul. Egyetlen évfolyamot sem ér meg: 1911 elején indul, s még ugyanazon évben megszűnik – a márciusi első számot mindössze a decemberi második szám követi. Az európai filozófia antipositivista-metafizikai fordulatát a nemzetközi tendenciákkal szinkronban és a külhoni irányzatok színvonalán közvetítő szemle teljes szellemi és anyagi érdektelenségbe fullad. Gyors megszűnése technikai

problémáknak és szemléleti ellentéteknek egyként betudható. Szerkesztői közül mindketten külföldön működnek – Fülep Olaszországban, Lukács Németországban –, nehezen képesek hát ellátni a hazai lapszerkesztés feladatait. Fülep spirituális-nietzscheanus felfogása ráadásul mind nehezebben egyeztethető össze az esszékorszakán éppen túljutó Lukács szisztematikus igényű és a klasszikus német idealizmus irányában tájékozódó elképzeléseivel (Karádi 1985: 1–5).

Lukács másik jelentős kezdeményezésének, a Vasárnapi Körnek kettős előzménye van. Az újabb vállalkozás, egyrészt, kétségtelenül *A Szellem* utódjának tekinthető: beszélgetéseinek részvevői is, alaptörékveisei is az egykori folyóiratot idézik. A kezdeményezés ugyanakkor, másrészt, elválaszthatatlan a német bölcseleti kultúra hasonló csoportosulásainak ösztönző hatásától: Simmel berlini privátszemináriumainak és Max Weber heidelbergi filozófiai társaságának mintáját is követi – németországi éveiben Lukács mindkettőt látogatja (Karádi 1985: 5–33). Mindenesetre ez a szerveződés is az ellenkultúra megnyilvánulásaként, az antipozitívista „újidealizmus” fórumaként lép színre: a magyar progresszió belül új utat kereső generáció baráti csoportosulásaként indul el.

Ahogy *A Szellem* a hiányzó bölcseleti orgánus megteremtésének kísérleteként fogható föl, *mutatis mutandis*, a Vasárnapi Kör a filozófia intézményes – akadémiai-egyetemi – művelésének afféle kritikáját nyújtja. Lukács ugyanis, ahogy vállalható folyóiratot nem talál a maga számára, úgy, ismeretesen, a hivatalos, akadémiai-egyetemi intézményrendszerbe sem tud beépülni. Eredetileg, mint volt szó róla, a korszak jellegzetes választását követve, joghallgató: óráit Budapesten látogatja, vizsgáit Kolozsvárt teszi le. Csak jogi tanulmányai végeztével, 1906-tól kezd bölcészeti tanulmányokba: előbb egy szemesztert Berlinben, majd négy félévet Budapesten tölt. 1909 őszén tesz doktori szigorlatot, fő tárgya az esztétika, melléktárgyai a német és az angol irodalom. Drámakönyvével Alexander Bernát támogatása nyomán a budapesti, korai esztétikájával Max Weber biztatását követve a heidelbergi egyetemen próbál habilitálni, mindkét kísérlete kudarcot vall azonban: 1911-ben Budapesten, majd sokéves kitaró próbálkozás után 1918-ban Heidelbergben is elutasítják habilitációs kérelmét. Hogy mindkét kísérlete sikertelen marad – és a tudományos intézményrendszerben végül nem tudja megvetni a lábát –, valószínűleg részben bírálóinak kicsinyes formális kifogásai, részben viszont Lukács teoretikus beállítottságának ambivalenciája magyarázzák: az, hogy ifjúkori korszakában ingadozik az esszéfilozófia és a „tudományos filozófia”, a régi nagy filozófiák értelmében vett metafizikai szemléletmód és a tudatosan részkérdések elemzésére korlátozódó filozófiai szaktudományi törekvés között (Bendl 1994: 189–206; Karádi 1985: 23–27). Ifjúkori barátai-ismerősei – így Ernst Bloch vagy Max Weber – és öregkori tanítványai – mint Heller Ágnes – által is többször fölemlegetett, kiváló előadói képességei nem nyilvánulhatnak meg tehát intézményes keretek között.

A mintegy a hivatalos egyetemi-akadémiai intézményrendszerrel szemben megalakított Vasárnapi Kör – ahogy a résztvevők emlegetik: ez az „ideális filozófiai akadémia” – találkozásai 1915 őszén, Lukács Heidelbergből való kényszerű és időleges hazatérése után kezdődnek, vasárnap délutánonként – innen a „vasárnaposok” megjelölés –, Balázs Béla budai lakásán. Az összejöveteleknek nincs előre meghatározott tárgy vagy előadój: valaki beszélni kezd egy témáról, mások hozzáfűzik megjegyzéseiket – a kibontakozó vita pedig sokszor egész éjszakába nyúlik. A beszélgetéseket spontaneitás jellemzi tehát, az összejövetelek mégis határozott irányt mutatnak: a meghívottak valamennyien kifejezetten metafizikai érdeklődésűek, új résztvevő csak jelölés nyomán csatlakozhat a társasághoz, minden tagnak vétőjoga van. A beszélgetéssorozat ismertebb résztvevői Lukács és Balázs Béla mellett Antal Frigyes, Fogarasi Béla, illetve az egyetemet épp akkor befejező, fiatalabb generációhoz tartozó – a többiek által *knábáknak* nevezett – Hauser Arnold és Mannheim Károly. Később csatlakozik a társasághoz Fülep Lajos és a még fiatalabb nemzedékhez számító Tolnay Károly. Alkalmi részvevője a beszélgetéseknek Polányi Károly, Polányi Mihály, Révai József, Bartók Béla vagy Kodály Zoltán.

A kezdetben bármely intézményesítettséget nélkülöző összejövetelek 1917 elején szervezettebbé válnak és a nyilvánosság elé lépnek: a Vasárnapi Körből kialakul a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája. Az „Előadások a szellemi tudományok köréből” címet viselő vállalkozás programjában – hangsúlyozottan *nem* népszerűsítő szándékkal – az „új spiritualizmus” és „idealizmus” a világnézetének terjesztését tűzi célul. Az előadók csaknem valamennyien a Kör tagjai, új résztvevőként csupán Szabó Ervin és Bolgár Elek neve tűnik föl. Az 1917 tavaszán meginduló első szemeszter során Balázs Béla a dramaturgiáról, Fogarasi Béla a filozófiai gondolkodás elméletéről, Fülep a magyar képzőművészet nemzeti jellegének problémájáról, Hauser a Kant utáni esztétika problémáiról, Lukács az etikáról, Mannheim pedig ismeretelméleti és logikai problémákról beszél. Az egy évvel később, 1918 februárjában kezdődő második szemesztert Mannheim előadása, a „Lélek és kultúra” vezeti be, majd Balázs Béla a lírai szenzibilitásról, Mannheim az ismeretelméleti rendszerek szerkezeti elemzéséről, Lukács az esztétikáról, Fogarasi a szellemtörténet módszereiről, Hauser a művészi dilettantizmusról, Antal Frigyes a modern festészet kompozíciójának és tartalmának kialakulásáról, Szabó Ervin a marxizmus végső kérdéseiről, Kodály a magyar népdalról, Bartók pedig a népzene és modern zene viszonyáról ad elő.

A szerveződés szélesebb nyilvánosságának megteremtése érdekében előbb arra gondolnak, hogy – régebbi tervüket megvalósítva – évkönyvet adnak ki, majd füzeteként kezdik el publikálni az előadásokat: az „Előadások a szellemi tudományok köréből könyvtára” című sorozatban Mannheim *Lélek és kultúrája* és Balázs *Dramaturgiája* jelenik meg, illetve Zalai filozófiai tanulmányainak, Lukács regényelméletének és Fogarasi monográfiájának a kiadását veszik tervbe.

1918-ban megfogalmazódik az elképzelés, hogy az „Előadások a szellemi tudományok köréből”, egy afféle „ellenegyetem” szellemtudományi fakultásaként, beolvad a századelő ellenkultúrájának másik jelentős szerveződésébe, az ellenzéki szociológusok irányította Társadalomtudományi Társaság szabadiskolájába. A fölgyorsuló politikai események következtében azonban erre már nem kerül sor: a tervezett „ellenegyetem” funkcióját veszti, előadói közül ugyanis többen is a budapesti tudományegyetem professzorai lesznek.

Mind a Vasárnapi Kör, mind a belőle kinövő Szellemi Tudományok Szabad Iskolája világnézete egyfajta etikai idealizmusnak nevezhető (Karádi 1980: 27). Mindkét szerveződés határozott pozitívizmus- és impresszionizmusellenessége mélyén dualista világkép fedezhető föl: a „közönséges élet” és a valódi „értékvilág” szembeállítása húzódik meg. A beállítás nem rendszeres-teoretikus kifejtésben kap hangot: hol életfilozófiai, hol kantiánus fogalmi keretben szólal meg. A dualista konstrukció Lukácsnál nyeri el legszubtilisebb formáját: ennek kategoriális hálójában az élet és a lélek metafizikai fogalma áll egymással szemben. Eszerint az élet a közönséges, inautentikus lét, a lélek pedig a valódi, autentikus lét. Az élet a külső, mechanikus, emberidegen erők világa: az intézmények és konvenciók halott szükségszerűségeinek birodalma. A lélek az emberi világ szubsztanciája és az autentikus individualitás: a minden személyiséget önértékké emelő, megismételhetetlenné és pótolhatatlanná tevő magot képezi tehát (Márkus 1983). A szembeállítás meghatározza a csoportosulásnak mind esztétikai, mind etikai, mind politikai felfogását. Esztétikai tekintetben az életből kinövő, az életet mégis meghaladni képes mű fogalmához vezet el. Etikailag a kötelesség kanti és a szeretet dosztojevskiji etikájának szembeállítása következik belőle. Politikailag pedig előbb az élet inautentikus szférájának érzett politikum éles elutasítása, majd – a csoportosulás meghatározó tagjai számára – a valóság teljes megváltoztatásának ígéretét kínáló bolsevik politika fölvállalása lesz a következménye (Kettler 1967: 18–27).

1919–1920 UTÁN

A forradalmak válsága és a magyar történeti államterület felbomlása nem csupán a politikatörténetben eredményez éles cezúrát: a filozófiatudomány kondíciót is jelentősen megváltoztatja. A változások lényege, hogy újra éles szakadék támad a hivatalos-akadémiai tudomány és a tágabb szellemi élet között. A szakadékot természetesen az eszmetörténetben is éles cezúrát hozó ellenforradalmi „kulturális rekonstrukció” idézi elő (Lackó 1981). Ennek következtében ideológiailag a marxizmustól a polgári radikalizmuson át egészen a liberalizmusig terjedő eszmei mező nemkívánatossá válik. A tudományos életben egész tudományágak üldözése kezdődik meg: a századelő radikális szociológiája és

pszichoanalízise kikerül a lehetséges diskurzusok köréből. Személyileg a kommün kommunista politikusaiktól a forradalmak idején bármilyen szerepet vállalt polgári tudósok sokan külső vagy belső emigrációba kényszerülnek: a *Szellem* szerzői és a Vasárnapi Kör tagjai közül Lukácson kívül Balázs Béla, Szilasi Vilmos, Mannheim Károly, Tolnay Károly, Hauser Arnold, Fogarasi Béla, Polányi Mihály és Polányi Károly külföldre menekülnek (Congdon 1991), Fülep Lajos falusi lelkészként talál menedéket. A hivatalos tudományosság és az eleven szellemi élet között megszűnik az átjárás, a határok szigorúan lezáródnak. A szaktudományok önmagukba zárkoznak, képviselőik nemigen vesznek részt a szélesebb közvéleményt is foglalkoztató szellemi-ideológiai vitákban: a szellemi élet döntő színterévé – még határozottabban, mint a századelőn – az irodalmi élet válik. A filozófiatudomány pedig még a társadalomtudományok közül is a legkevésbé jut szóhoz a szellemi életben: a közelmúlt kataklizmáinak reflektálásában, figyelemre méltó módon, nem a filozófia, hanem elsősorban a történettudomány, illetve az irodalomtörténet vállal szerepet.

A húszas évekre markánsan jellemző helyzet a harmincas évektől kezd valamelyest megváltozni: a hivatalos/akadémiai tudományosság és az eleven szellemi élet közötti szakadék lassanként szűkülésnek indul. A harmincas évektől meginduló változásoknak, a szakadék csökkenésének számos oka van. A hivatalos kurzusideológia kifulladás, a válsághangulat pluralizálja a szellemi életet, a szintéren megjelennek az új, világnézetileg liberálisabb nemzedék képviselői, beérnek a vidéki egyetemek – közben, említsük meg, a trianoni döntés következtében elcsatolt területeken működött egyetemek az új határok közé költöznek: a Pozsonyi Egyetem Pécsre, a Kolozsvári Egyetem pedig Szegedre – egy évtizeddel korábban megkezdett törekvései. A megélnékülés a hivatalos filozófiatudomány falain belül is érezhetővé válik, elsősorban az egyetemi-társasági filozófiában, kisebb mértékben azonban az akadémiai bölcseletben is.

Az ellenforradalmi „kulturális rekonstrukció” antiliberális fordulata ugyanakkor irányzati tekintetben is jelentős változásokat eredményez. A „hivatalos” liberális pozitívizmust az antiliberális idealizmus váltja föl. A korábbi korszak ellenzéki újidealistáinak emigrációba kényszerítésével fölszámolják a századelő ellenkultúráját, a folyamat nyomán ugyanakkor a korábban ellenzéki újidealizmus hivatalos irányzattá válik (Perecz 2001; Somos 2004).

Közelebről tekintve, irányzati tekintetben a tág értelemben felfogott szellemtörténeti korérzékelés lesz a meghatározó. Ez a szellemtörténet a századelő új idealizmusát alakítja történet- és kultúrfilozófiává. A századelő „újidealizmusa”, ugye, gyűjtőfogalom: az antipozitívizmus közös talaján álló különféle irányzatok tartoznak hozzá, a kései, értéktudományos neokantianizmustól a dilthey-i életfilozófián, a bolzanói logikán és a husserli fenomenológián át a meinongi tárgyelméletig. A szellemtörténet ezt az „újidealizmust” igyekszik szisztematikus történet- és kultúrfilozófiává fejleszteni. Vállalkozása, hangsúlyozandó, csak részben jár sikerrel. Egyrészt, ugyanis, nem válik valamiféle egységes és

zárt irányzattá szilárdult bölcseleti iskolává: inkább a történelemre és a kultúrára irányuló, rokonjellegű filozófiai és tudomány-módszertani reflexiók laza csoportja marad csupán. Másrészt, ugyanakkor, a korérzékelést meghatározó szemléletmód lesz ugyan, ám nem a korszak kizárólagos beállítódása: a 30-as évekig az intézményes-akadémiai konzervatív tudományosság, a 30-as évek végétől pedig a történelemszemlélet új szociológiai iskolája bírálatával kell szembesülnie.

Az 1930-as évek a szellemtörténet számára két szempontból is jelentős korszakot hoznak magukkal: az irányzat egyrészt ekkor érkezik a zenitjére, másrészt azonban rögtön saját plauzibilitásának elvesztésével is szembe kell néznie.

A szellemtörténeti termés beérésének folyamatában – hogy tehát az irányzat a tágabb értelemben vett szellemi életben meghatározó helyet szerez magának, és a művelt közönség is tudomást vesz a létezéséről – elsősorban két sajtóképpen történetudományi kiadványnak van kiemelkedő szerepe. Az egyik egy tanulmánygyűjtemény – a középkortörténész és kultúrpolitikus Hóman Bálint által szerkesztett, a „magyar történetírás új útjait” számba vevő reprezentatív válogatás –, a másik egy nagy történeti szintézis – Hómannak a korszak legkiemelkedőbb történészével, Szekfű Gyulával együtt írott, máig a magyar történeti irodalom számon tartott munkájának számító összefoglalás (Lackó 1988: 75–88).

A szellemtörténet plauzibilitásvesztését – hogy tehát megjelennek a szélesebb közvéleményt alighogy meghódító szellemtörténeti diskurzus trónfosztását követelő erők – pedig egy folyóiratvita bizonyítja. Az 1938-ban a *Protestáns Szemlé*ben lezajló nézetcsere az újrealizmus-„neopozitivizmus” és a szellemtörténet vitája: az egyik oldalt a fiatal történész – a korszak kiemelkedő történettudósának, Hajnal Istvánnak a tanítványa –, Istványi Géza, a másik oldalt a szellemtörténet apológétája és kodifikálója, Joó Tibor képviseli. A nézetcsere számos motívumot görget magával: a benne megfogalmazódó ellentétekben több szint is elkülöníthető. Van itt generációs konfliktus: a „második” és a „harmadik” – a harmincas években huszonéves – nemzedék szemléletkülönbsége. Hordoz politikai motívumot: a harmadik nemzedék számára a második nemzedék szellemtörténete az ellenforradalmi korszak hivatalossá emelt kurzusidealizmusának jellegzetes termékeként tűnik fel. Aggályokat fogalmaz meg a szellemtörténet teljesítőképességével kapcsolatban: relativizmussal és szubjektivizmussal vádolja az irányzatot. A vita legmélyén azonban a szellemtörténet alternatíváját jelentő történetértelmezési paradigma: a Hajnal-kör történelemszemléletének jelentkezése ismerhető föl.

A szellemtörténettel ez az objektivitás a „neue Sachlichkeit”, a – hangsúlyosan idézőjelben fogalmazott – „neopozitivizmus” jelszavát szegezi szembe. A szellemtörténet eszerint eredményesen haladja meg a pozitivizmus üres faktológiáját, ám idealista filozófiai alapjai folytán szubjektivizmushoz, relativizmushoz vezet el. Az újrealista

„neopozitivizmus” meg kell hogy őrizze a szellemtörténet szintetikus szemléletét, ám valóságközelibbé kell hogy alakítsa azt (Kovács 2004). Noha maga Hajnal nem szólal meg a vitában, könnyű észrevenni, hogy a polémia az ő nézetinek értelmezése körül forog. A tanítvány Istványinak a „neopozitivizmus” melletti érvei voltaképp a Hajnal-féle történelemszemléletből származnak: a történelem számára módszerrel szolgáló tudománynak – filozófia helyett – a szociológiát tekintik, a történelmet pedig „struktúrák” történeteként fogják föl.

A szellemtörténet hazai hegemoniájának megtöréséhez ilyenformán a szociológiától kölcsönzött strukturalista szemléletű – a kommunikációtörténetet és a technikatörténetet is magába építő – történelemfölfogás nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó képviselőjének (Nyíri 1994) nézetei járulnak hozzá.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bendl Júlia (1994): *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana.
- Congdon, Lee (1983): *The Young Lukács*. University of North Carolina Press.
- Congdon, Lee (1991): *Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton University Press.
- Fekete Éva – Karádi Éva (1981): Bevezető. In: Lukács György: *Levelezése (1902–1917)*. Magvető Kiadó: 9–35.
- Gábor Éva (1986): *Alexander Bernát (A múlt magyar tudósai)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gluck, Mary (1985): *Georg Lukács and His Generation, 1900–1918*. Harvard University Press.
- Hanak, Tibor (1990): *Geschichte der Philosophie in Ungarn: Ein Grundriss*. Dr. Rudolf Trofenik Verlag.
- Hell Judit – Lendvai L. Ferenc – Perecz László (2000): *Magyar filozófia a XX. században: Első rész*. Áron Kiadó.
- Kadarkay, Arpad (1991): *Georg Lukács: Life, Thought, and Politics*. Basil Blackwell.
- Karádi Éva (1980): A Vasárnapi Kör világnézete. In: *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Szerk.: Karádi Éva - Vezér Erzsébet. Gondolat Könyvkiadó: 24–41.
- Karádi Éva (1985): Lukács, Fülep és a magyar szellemtudományi iskola. *Magyar Filozófiai Szemle*. 1–2.: 1–55.
- Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.) (1980): *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Gondolat Könyvkiadó.
- Kettler, David (1967): *Marxismus und Kultur: Mannheim und Lukács in den ungarischen Revolutionen 1918/19*. Luchterhand.
- Kornis Gyula (1944): *Magyar filozófusok*. Franklin Társulat.
- Kovács Gábor (2004): Hajnal István pozíciója a pozitivizmus és a szellemtörténet vitájában. In: *A kreativitás mintázatai: Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában (Recepció és kreativitás)*. Szerk.: Békés Vera. Áron Kiadó: 230–257.
- Lackó Miklós (1981): A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között: Vázlat. In: Lackó Miklós: *Szerep és mű: Kultúrtörténeti tanulmányok*. Gondolat Könyvkiadó: 298–342.
- Lackó Miklós (1988): Szekfű-problémák. In: Lackó Miklós: *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat Könyvkiadó: 12–111.
- Lukács György (1981): *Levelezése, 1902–1917*. Magvető Kiadó.
- Márkus, György (1983): Life and the Soul: The Young Lukács and the Problem of Culture. In: *Lukács Revalued*. Ed.: Ágnes Heller. Basil Blackwell: 1–26.
- Mészáros András (2000): *A filozófia Magyarországon: A kezdetektől a 19. század végéig*. Kalligram Kiadó.

- Nyíri Kristóf (1994): Hajnal István időszzerűsége. In: Nyíri Kristóf: *A hagyomány filozófiája*. T-Twins Kiadó–Lukács Archívum: 132–143.
- Pach Zsigmond Pál (főszerk.) (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada, 1825–1975*. Akadémiai Kiadó.
- Percz, László (1998): Hungary, philosophy in. In: *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. Vol. 4. Szerk.: Edward Craig. Routledge: 567–573.
- Percz László (2001): Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In: *Filozófia és kultúra: Írások a modern magyar művelődéstörténet köréből*. Szerk.: Lackó Miklós. MTA Történettudományi Intézet: 9–42.
- Percz László (2004): A magyar filozófiai intézményrendszer kialakulása. In: *Közelítések a magyar filozófia történetéhez: Magyarország és a modernitás (Recepció és kreativitás)*. Szerk.: Mester Béla - Percz László. Áron Kiadó: 40–74.
- Somos Róbert (1999): *Pauler Ákos élete és filozófiája*. Paulus Hungarus–Kairosz.
- Somos Róbert (2004): *Magyar filozófusok politikai útkeresése Trianon előtt és után*. Kairosz Kiadó.
- Ungvári Zrínyi Imre (2002): *Öntételezés és értéktudat: Böhm Károly filozófiája*. Pro Philosophia.
- Vezér Erzsébet (1980): A Vasárnapi Kör története. In: *A Vasárnapi Kör: Dokumentumok*. Szerk.: Karádi Éva – Vezér Erzsébet. Gondolat Könyvkiadó: 7–23.